

ZNANOST I ETIKA

Ivan SUPEK, Zagreb

Traženje istine usađeno je u svu znanost, a to je zacijelo jedna od najdubljih etičkih težnji. Doduše, ishodi istraživanja mogu biti etički indiferentni, ali katkad imaju sudbinsku važnost i otvaraju bitne moralne dileme. Znanost je otpočetak zajednički pothvat, vezan uzajamnom suradnjom i pomoći te brigom za podmladak. Povrh toga, istraživanje svemira otkriva univerzalnosti ili zakone, a to je, kao što je Albert Einstein rekao, začuđujuće i vodi do pitanja podrijetla ili transcendentnosti. Znanost nosi, dakle, u sebi etičku jezgru iz koje može izaći dobro i zlo, pa na znanstvenicima leži moralna odgovornost, pogotovo danas kad je njihov rad glavni pokretač svjetskog napretka, ali je približio i apokaliptičku viziju propasti.

S renesansom i naglim razvojem znanosti te pomolom građanskog staleža nastale su pukotine u srednjovjekovnoj tvrđavi duhovne i svjetovne vlasti. Nesuglasice su počele doslovnim tumačenjem Biblije koja je pisana pučki razumljivo i alegorijski, a uči ljude ljubavi, dobroti i spasu. Kad je kardinal Maffeo Barberini, kasnije Urban VIII., nastojao s tezom o dvjema istinama riješiti spor oko Kopernikova sustava, misao je tu bila točna da moralna pouka ne ovisi o tome kreće li se Sunce oko Zemlje ili obratno. Žalibože, papa nije bio dosljedan liberalnom kardinalu, kao što to već obično biva sa skokom na prijestolje, i Galilei je bio prisiljen da pred inkvizicijom, klečeći na koljenima u crkvi sv. Marije, prizna zabludu. Ako je Crkva nedavno povukla anatemu nad velikim fizičarem, slučaj de Dominisa još uvijek čeka pravorijek Zbora za nauk vjere. Zacijelo, Rabljanin, također znameniti fizičar, sukobio se s rimskom dogmatikom i bio osuđen na prvi dan zime 1624. zato što je otišao u protestantske zemlje i pisao da su to sve dobre kršćanske crkve, samo s drukčijim običajima. Kad i ekumenski duh prevladava u suvremenom katoličkoj Crkvi, zašto ta osuda još nije poništena?

Stari humanisti nisu nalazili proturječja između znanosti i vjere, nego su pretežno težili za sintezom prirodoslovlja, umjetnosti i kršćanstva. Svakako, od tih nastojanja ostala su mnoga torza, uz pitanje može li se ikada dostići cjelina ili ćemo se tome moći približavati samo pluralističkim aspektima. Dok su Platon i Aristotel pisali na jednak način o spoznaji i vrlini, način koji se označava kao *fi-*

lozofski, silan napredak matematike, astronomije, fizike, kemije, tehnike sve je više stvarao poseban pristup svijetu i poseban jezik, sa sve većim udaljivanjem od običnog rada i govora. Prirodoslovci su smatrali da otkrivaju svemir kakav postoji neovisno o njima, sa svojim svojstvima i zakonima. No koji je položaj čovjeka u tom svijetu? I što tu znači moral? Prvi je David Hume povukao oštru granicu između znanosti i etike. Prema škotskom filozofu znanstvenik iskazuje činjenice, dakle ono što *jest*, dok moralist poučava čovjeka što *treba da* čini. A od iskaza sa *jest* nema logičkog prijelaza na iskaze sa *treba da*. Taj logički zaključak posve je odvojio etiku od spoznaje. Što su onda uopće moralni sudovi? To su iskazi predrasuda, želja, navika, uvjerenja, misli Hume, što se ne može racionalno obrazložiti.

Humeova oštromna analiza provlačila se otada kroz filozofiju sve do suvremenog logičkog empirizma. Prema pozitivistima neki iskaz ima samo onda smisao ako se može svesti na stanovite osjete, opažanja ili zamjećaje; a od takvih bi se empiričkih iskaza moglo doći logičkom tvorbom do hipoteza i teorija. A kad kažemo da je nešto dobro ili zlo, tad time samo očitujemo svoja osjećanja, što se ne može verificirati. Etički relativizam bio je krajnja posljedica Humeove analize. Svu kobnost svojih zaključaka vidjeli su pozitivisti kad su bili suočeni s Hitlerovom agresijom. Ako je jedini etički kriterij autentičnost osjećaja, ne mogu li dobrotvor i zločinac biti jednako uvjereni u ono što čine?

Humeove analize očuvale su razornu moć do danas. Kad nedavno Karl Popper tvrdi kako je on oborio indukciju, tad je to samo filozofska preuzetnost. No je li Humeovo razdvajanje faktografskih i emotivnih iskaza tako apsolutno? Kad jedan starac stoji na mom predavanju pored klupe pune mladića i ja kažem: »Gospodin stoji«, to implicira zapovijed mladićima da ustanu i naprave mjesto starcu. Jezik je suviše složen i njegov smisao jako ovisan o okolnostima, tako da se imperativi ne mogu strogo odvojiti od konstatacija. A i znanost sadrži načela koja istraživač ili čak 'mora' slijediti. Neopozitivizam je bio u zabludi da se može strogo odvojiti teorijsko od empiričkog. Na toj nemogućnosti srušio se i kvaziempirički princip verifikacije. Međutim su mnogi znanstvenici od Ernsta Macha prigrlili pozitivizam kako bi istraživanje učinili etički neutralnim, a često su se time pretvarali u opasne najamnike vlastodržaca.

Kad je i Immanuel Kant bio Humeom probuđen iz metafizičkog drijema, on je nakanio moral spasiti od skepse. Dobro poznavajući Newtonovu mehaniku, prihvatio je načelo kauzalnosti za sve fenomene ili prirodu. No, ako nema slobode, tada nema ni moralne odgovornosti; čovjek bi naprosto činio što izlazi iz zakona uzroka i posljedice. Filozof stoga ne može ostati pri fizici, nego razvija transcendentalnu filozofiju utemeljenu u ontološkom bitku (*Ding an sich*) koji stoji iza fenomena ili prirode kao njihov krajnji uzrok. Prostor, vrijeme i kauzalnost apriorne su forme ili kategorije čovjekova zora ili uma prema kojima on sređuje djelovanje bitka (stvari po sebi) na sebe sama. Kad čovjek postupa po zakonu pri-

rode, nije slobodan ni odgovoran za svoj čin; slobodni su oni postupci koji izlaze iz čovjekova rasuđivanja ili kategoričkih imperativa ljudskog uma. Nasuprot Humeu, Kant utemeljuje etiku u umu, ali je taj um već snabdijevan transcendentalnim kategorijama, moralnim imperativima, pa stoga i on nedosljedno govori o 'kauzalnosti razloga', a naposljetku upada i u filozofsku skepsu, gdje mu jedino *praktični razum* ostaje vodičem.

Za Kantovu deontologiju bila je kobna spoznaja evolucije koja je izbrisala razliku između prirodnoga i umnoga. No sama se njegova etika tim razlučivanjem zaplela u protuslovlja. Kako da sudac odluči je li koji čin *prirodan* ili *uman*? Prirodni bi čini bili nužni i ne bi podlegli moralnoj odgovornosti; čovjek odgovara samo za ona djela koja je izvršio u punoj slobodi. Ako muž zatekne nevjernu ženu i zadavi je u instinktu ljubomore, ne bi bio kriv. Naprotiv, ako potpredsjednik dugo smišlja kako će maknuti predsjednika i na kraju ga otruje, to je zločin. Malo tko će prihvatiti takvu metafizičku diobu. Ili, ako mati skoči za djetetom u rijeku da ga spasi, to ne bi bio moralan čin jer bi tako i kuja postupila. No ako neka tuđa žena skoči u rijeku, tad bi njezino spasavanje djeteta bilo etično. Kao i emotivna teorija, tako se i racionalno utemeljenje etike pokazuje nedostatnim.

Vrijedno je u Kanta što je u samom činu tražio moralni smisao, u opreci spram britanskog utilitarizma, osobito Jeremyja Benthama, koji čin ocjenjuje je li dobar ili zao prema koristi ili šteti posljedica. Doduše, već je Aristotelova teleologija postavila cilj ili svrhu u prosudbu svega što se čini ili događa. Ali, kad Stagiratin u *Nikomahovoj etici* piše da je njoj svrha da učini čvojevaka *dobrim*, tad to nema samo teleološko značenje, nego donekle i čuva platonizam vrline. Što je uistinu korisno, pokušali su utilitaristi rasuditi iz veće ili manje osobne ugone i neugode, tako da bi naposljetku zbroj svih osoba (podignutih ili spuštenih noseva) odlučivao je li dotični čin dobar ili loš. Teškoća je pri tom računu odmah što nešto može biti korisno u danom času, a da se pokaže štetno u duljem razdoblju, pa da opet bude korisno, i tako unedogled. Jednako tako vrlo je sporno što je za neke ljude ugodnije. Netko će radije otići gladan na koncert, dok će tko drugi radije potrošiti novac za večeru. Sâm otac utilitarizma Bentham smatrao je pjesništvo beskorisnim jer donosi maštarije, obmane i laži. Britanski utilitarist bi radije uzeo kobasicu negoli Shakespeareova *Hamleta*.

Uviđajući teškoće s individualnim ukusima, a želeći ostati demokrati koji uvažavaju načelo *jedan čovjek jedan glas*, suvremeni utilitaristi nastoje načelom koristi ili ugone utvrditi stanovite opće principe. Tako zapovijed »Ne kradi« štodi lopovu, ali bi se ljudska zajednica jamačno raspala kad bi svi počeli krasti, lagati, ubijati. Većina se u nekoj državi može složiti da smakne etničku manjinu kako bi povećala ugodu, a to se zaista zbiva, eto tako i pod geslom etnički čiste 'Velike Srbije'. Uviđajući takav zločin, oxfordski filozof Hare smatra da se utilitarizam može spasiti principom univerzalnosti. No kako shvatiti tu univerzalnost?

Zacijelo, takva načela kao: ne laži, ne kradi, ne ubij, pomogni bližnjemu, brini se za djecu – ne mogu se ukinuti trenutačnom odlukom većine i imaju transcendentnu valjanost. No kako utemeljiti tu transcendentnost?

Materijalizam, koji je odbacio svako drugo postojanje osim *materije*, eliminirao je etičke probleme tako da je vjerovao u stroge povijesne zakone ili determinirano gibanje materije. Ako čovjek nema slobode, i sve se zbiva *nužno*, tad uopće otpadaju moralni problemi. Ako tiranin smakne suparnika, misli pisac knjige *L'Homme-machine* La Mettrie, jednako je kriv kao i Nil koji je poplavom opustošio selo. Princip determiniranosti ukida etiku, pa stoga i Karl Marx ismijava socijaliste koji se pozivaju na pravednost i jednakost. Njegov *znanstveni socijalizam* dokazuje neminovnu propast kapitalizma, a jednako tako siguran dolazak komunističkog društva, sve to na temelju razvoja proizvodnih sila i odnosa. Očito su takvi nazori imali potporanj u prirodoslovlju 18. i 19. stoljeća, nakon što su fizičari otkrivali zakone svemira, a Darwin utvrdio razvoj živih bića. Princip kauzalnosti bio je sve do početka našeg stoljeća sankrosanktna dogma znanosti, čemu se ni psihologija nije mogla oteti, a još manje biologija. A odatle nije bio dalek zaključak da je svijest ili duh popratna pojava ili 'proizvod' gibanja atoma i molekula. No na Kongresu u Leipzigu godine 1872. govorio je Du Bois-Reymond što nije našlo odgovora. Kad bismo i točno znali sva gibanja čestica u mozgu i ljudskom tijelu, ipak nam to ne bi ništa reklo što su život i svijest, zašto nam je nešto lijepo a drugo ružno, kako da razlikujemo dobro od zla. Zaključak je slavnog fiziologa na ta pitanja bio: *Ignoramus et ignorabimus!* Ne znamo i nećemo nikada znati što je ljudski duh, je li slobodan ili nije. Svoj agnosticizam objavio je Du Bois-Reymond u knjizi *Die sieben Welträtsel*, što je ponukalo ne manje znamenitog biologa Ernsta Haeckela da izađe s rješenjem svih tih sedam svjetskih zagonetaka, naravno s materijalističkog stajališta koje uopće briše duhovnost.

Du Bois-Reymond je prvi jasno ukazao na granice ili jednostranost prirodoslovnih istraživanja. No gdje da tražimo izvore etike? On je poput Kanta vjerovao u determinizam prirodnih procesa, a time mu je bio zatvoren izlaz na slobodnije meditacije.

Kao svaka teleološka etika, i utilitarizam odriče moralnost samom trenutačnom činu, što se lako može izvrći u maksimu: cilj posvećuje svako sredstvo. Koliko je god Niccolò Machiavelli bio odan kršćanstvu, njegov *Il Principe* dopušta i zločin koji bi doveo do slobode Italije. Doduše, veliki povjesničar i komediograf žali vladara koji će time izgubiti dušu, ali sami vlastohlepnici nisu se brinuli za taj gubitak i mnogi su do smrti uživali u plodovima svojih intriga, laži, nasilja, ubojstava. Najgori makijavelizam provodili su fašisti i boljševici, a u tom izopačenju gubio se prvobitni cilj koji je, bar za iskrene komuniste, bio idealan. Čes-

to je vlast sama po sebi zadovoljavanje primitivnih i ružnih ljudskih nagona, a stanovita ideologija tome služi kao pokrivač. Machiavellijev *Vladar* počeo je davati pravo političarima na svoj moral, odvojen od ostalog naroda. I, zaista, poneki je državnik, ispunjen povijesnom veličinom, smuo u običnu krađu, prijevartu i ubojstvo.

Na teleološki moral oborio se Friedrich Nietzsche, nalazeći u pouci »živi pravedno kako bi dospio u raj« hipokritski račun. Filozof, čija je genijalnost prelazila u ludilo, prevrnuo je sve kršćanske vrline pa mu je tako i poniznost ili sućut samo lukavstvo robova ili poraženih da umilostive gospodara. Njegov *Zaratuštra* dovikuje makijavelistima: Ne posvećuje cilj rat, nego dobar rat posvećuje svaki cilj! Nietzsche je pritom mislio da se u ratu ili borbi razvijaju prave osobine nadčovjeka (*Übermensch*). Podvrgavajući sve nastupu nadčovjeka, prezire on načela jednakosti i solidarnosti. Ako je i nacionalsocijalizam svojatao Nietzschea kao prethodnika, treba ipak primijetiti da prevrtnitelj svih vrednota nije zaglibio u njemački šovinizam, a njegov nihilizam izrazio je mučninu jedne cijele civilizacije.

Utilitarizam i teleologija uopće su previdili ono glavno u etici, to jest *dobrog čovjeka*, što ostaje oslonac našeg pouzdanja. Suvremeni svijet daje prevagu *uspješnom čovjeku*, često bezobzirnom i nemoralnom, a to može kobno svršiti. Dobar čovjek ne mora poput utilitarista zbrajati korisne i štetne posljedice, jer su u njegovoj odluci ili činu usađene vrline koje jamče pravedan postupak. Naravno, ne uvijek. No on će svoju grešku priznati i nastojati popraviti, dok umišljeni autokrat to nikada neće učiniti. Totalitarizam nameće podanicima svoju istinu ili cilj, čemu se moraju bez priziva pokoravati.

Kad i moralna načela smatramo izvornima, to ne znači da svako načelo stoji apsolutno za se. Hoćemo li materi reći na kakav strašan način je njezin sin bio ubijen? Tu se sukobljuju dva načela: »ne laži!« i »ne povrijedi drugoga!«. Jednako se tako zapovijed »Ne ubij« u određenim okolnostima protivi opravdanoj obrani svoje ili druge osobe. Osobni pacifizam griješi prema narodu koji se bori za svoj opstanak protiv osvajača, ali može biti moralan ako je taj pojedinac podanik osvajačke države. U životu se uvijek susreću ili sukobljuju različita moralna načela te osobne i kolektivne odgovornosti ili dužnosti, ali je sâm čovjek odgovoran za svoj čin. Od vlastite odluke ne može slobodno biće pobjeći. Zacijelo, sloboda je teška i opasna, i mnogi se ljudi pretvaraju u podanike kako bi diktator preuzeo na se to breme, ali time gube ljudskost, a katkad bivaju sredstvo za izvršavanje zločinačkih povijesnih pohoda. Najgore je što ti podanici izgubljene slobode i savjesti bivaju našopani predrasudama i mržnjom amplificiranih masovnih medija.

U poricanju ili odricanju ljudske slobode nije bila nevina znanost koja je vjekovno polazila od principa kauzalnosti i gibanja materije. Preokret u nazoru na svijet nastupio je upravo na samom početku našeg stoljeća kad je Max Planck unio začudnu diskontinuiranost u atomske procese. Odatle je odmah zaključio

Henry Poincaré da je srušen tradicionalni determinizam. Veliki francuski matematičar je zatim u malo slobodnijim meditacijama predviđao da se sada otvaraju vrata političkom pluralizmu. No pokraj slučajnih kvantnih skokova u nevidljivom mikrokozmosu, ne gibaju li se planeti oko Sunca ili radiovalovi od odašiljača do antene prema strogim zakonima mehanike ili elektrodinamike? To prividno protuslovlje riješio je otac kvantne mehanike Werner Heisenberg godine 1927. *relacijama neodređenosti*. Na ulazu u nevidljivo ne mogu se više održati uobičajene predodžbe o stvarima i gibanjima u prostoru i vremenu, nego nam se tu pruža kompleks neizmernih mogućnosti. U jednom se eksperimentu otkriva samo jedna mogućnost, no sav je taj svežanj djelotvoran. Ne može se pretkazati koja će se od mogućnosti u datom eksperimentu ostvariti, ali se za velik broj slučajeva može postaviti statistički zakon. Kako je eksperimentalni okvir određen strogim zakonima makroskopske fizike, u istraživanju mikrosvijeta nameće nam se suigra determiniranosti i slučaja. Prema tome princip se kauzalnosti ne može odbaciti, ali mu se moraju postaviti granice. Klasična znanost je prekoračila iskustvo kad je principu determiniranosti pripisala apsolutnu valjanost.

Filozofija materijalizma priznaje samo ono što jest, što je bilo i što će biti. Heisenbergova je analiza počela time da se u istraživanju ne može eliminirati ljudski udjel ili strana, a naposljetku dokučuje svu složenost *stvarnoga* i *potencijalnoga*. Tom dihotomijom bavi se već Aristotel, a Ruđer Bošković je uzima stvarajući svoj 'novi svijet' suprotstavljen francuskim materijalistima-enciklopedistima. To Boškovićevo uvođenje potencijalnoga kao bitne dopune stvarnoga biva shvaćeno tek u kvantnoj teoriji. Time je moderna znanost nadišla tradicionalan pojam materije i otada gubi materijalizam oslonac u fizici. Ograničavanjem načela kauzalnosti otvara se i posve drukčiji odnos prirodoslovlja prema duhovnim znanostima, dotada sukobljenih u međusobnom poricanju. Jer, dok je francuski enciklopedist pa kasnije Boltzmann sve podredio mehanici, Hegel je uzvratio udarac, tako da je sve sveo na dijalektiku apsolutnog uma. S visokog stajališta Nielsa Bohra i Wernera Heisenberga cijeli se taj filozofski antagonizam razrješava u novom pristupu prirodi i svijetu, svakako s više tolerantnosti prema svakom aspektu neizmjerne zbilje.

Dok je Kopernik stavio čovjeka na periferiju svemira, Heisenbergov antikopernikanski prevrat postavlja čovjeka opet u središte. Opirući se kvantnoj teoriji, Einstein je primijetio da je priroda postojala prije ljudi, a da se Bog ne igra kocke. Istina, odgovoreno je bilo ocu teorije relativnosti, priroda je postojala prije čovjeka, ali sve istraživanje počinje s čovjekom; dakle se ne mogu praviti pojmovi neovisni o ljudskom radu. Dapače, danas shvaćamo i zakone fizike iz odnosa ili interakcije ljudi (istraživača) s prirodom. Ako je Kant i bio blizu takvom nazoru, pridržavanje stroge kauzalnosti mu je onemogućilo da utemelji ljudsku slobodu. Što se pak tiče Einsteinove primjedbe, može mu se odgovoriti da je prema

učenju katoličke Crkve Bog dao čovjeku slobodu volje, a što se zemnik doista 'kocka' sa svojom sudbinom, njegova je odgovornost. Doduše, Luther je oduzeo čovjeku slobodu tvrdeći da postupa onako kako Bog ili vrag hoće, a on i ne može birati zapovjednika. No sporno je može li se takva teologija uskladiti s Biblijom.

Dok je nekoć Kopernikov prevrat uzbunio dogmatike, između dva svjetska rata još su žešće sljedbenici dijalektičkog materijalizma napadali kvantnu teoriju, tako da Bohr i Heisenberg bivaju anatemizirani kao zastupnici najgoreg buržoaskog idealizma, a njihova se *Kopenhagenska interpretacija* zabranjuje u Sovjetskom Savezu. (Zabranjena je bila i teorija relativnosti iz zabune da je tu posrijedi filozofski relativizam.) Braniti u to doba znanstvenu istinu bio je moralan čin zbog kojega su mnogi bili progonjeni i štoviše poslani u sibirske logore. Danas je to već moralno irelevantno, kao što je etički neutralna tvrdnja o kretanju Zemlje oko Sunca. Jednako tako, kad bi tko na Jelačićevu trgu povikao: »Nema vještica«, nitko se ne bi na to osvrnuo ili bi tek izvabio kakav podsmijeh. No reći to u srednjem vijeku, bio je moralan čin, katkad plaćen smrću.

Traženje istine ne potječe samo od ljudske radoznalosti i društvene potrebe, nego ima također dubok moralni korijen. No ishodi te potrage ne moraju uvijek biti etički relevantni, nego su to ponajviše onda kad se sukobljuju s uvriježenim predrasudama i imperativnim lažima. Kad je nacionalizam proglasio Slavene i Židove inferiornim rasama, rektor Leipziškog univerziteta istupio je moralno kad je u svečanoj besjedi odbacio rasnu doktrinu kao protuznanstvenu. I moj profesor filozofije neokantovac Litt bio je otpušten, i to dva puta, prvi put što je kritizirao nacionalsocijalizam, drugi put marksizam. Naprotiv, nemoralno postupaju znanstvenici kad univerzalnost spoznaje narušuju 'nacionalnim pretjerivanjima' (termin Ivana Pavla II.) kao što su to učinili nobelovci Lenard i Stark svojom knjigom *Deutsche Physik* ili Heidegger veličajući Hitlerovu sintezu ideja nacije i socijalizma. Agresivni nacionalizam poriče istinsko rodoljublje u kojemu je usađeno čovjekoljublje i univerzalnost.

I boljševici su grijehili kad su provodili teror ili nametali silom ideologiju suprotnu moralnim načelima i znanstvenim spoznajama. Zastupati istinu i pravdu dužnost je svakog čovjeka, a otkrivačima i tvorcima novih svjetova mora to biti prvi moralni apel.

Ne samo spoznaje, nego su i primjene istraživanja ili otkrića često skopčane s moralnim pitanjima. Pogotovo to biva sudbonosno u naše doba kad znanost stvara potencijale za opću blagodat, ali i za uništenje čovječanstva. Kad je na Kongresu partizana–intelektualaca u Topuskom u lipnju 1944. uoči naslućene prijetnje budućeg totalnog nuklearnog rata izrečen zahtjev za općim razoružanjem i stvaranjem svjetskog autoriteta, bio je to moralni istup, smjesta osuđen od onih koji bi htjeli ratovati do pobjede svjetske revolucije. Godine 1955. Einstein i Russell inicirali su Pagvašku konferenciju, koja se otada bavila razoružanjem i

blagodatnom primjenom znanosti. Kasnije utemeljeni Rimski klub ukazivao je na drugu moguću katastrofu, ekološku, ako se nastavi industrijska dinamika s iscrpljenjem energije i sirovina te zagađenjem Zemlje. Zacijelo, to su brige cijelog čovječanstva, ali znanstvenicima, koji najviše o tome znaju i najviše jačaju takve mogućnosti za dobro ili zlo, pripada osobita odgovornost. Nitko se ne smije postaviti kao slijepi izvršilac zapovijedi odozgo, nego svatko je odgovoran za sudbinu svijeta.

Suvremeni svijet je visoko organiziran, od znanstvenih instituta do država i internacionalnih foruma. A sva ta bića donose odluke koje mogu biti itekako dobre ili zle u etičkom smislu. Zacijelo, Hitlerova osvajanja bijahu najstrašniji ratni zločin, kao što je danas Miloševićev pohod za 'Veliku Srbiju'. Ali oni to ne bi mogli početi da za jednim nije stajao Treći Reich i Wehrmacht, a za drugim Republika Srbija i Jugoslavenska narodna armija. A opet, da se stvaralo takvo osvajačko raspoloženje, sukrivci su i mnoge organizacije, u Srbiji na primjer Srpska akademija nauka i umetnosti sa svojim *Memorandumom*. Treba se sjetiti i nevinijih slučajeva. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti šutjela je na mnoge progone ili laži, gdje je bila dužna braniti istinu i slobodu uvjerenja. I Društvo književnika Hrvatske nije se zauzelo za utamničene kolege nakon Karađorđeva 1. prosinca 1971, nego se dapače pridružilo prinuđenom odobravanju tvrde boljševizacije. Cijeli je naš život upravljan odlukama svakojakih organizacija, i čovjek pojedinac je tu često bespomoćan.

Liberalna teorija morala i prava, koja samo čovjeka-pojedinca smatra moralno ili pravno odgovornim, kako da se suoči s tom svemoći organizacija? Prelako se izbjegava tom pitanju s konstatacijom da samo čovjek ima savjest pa jedino čovjek može biti okrivljen. Uistinu su sve ustanove sastavljene od ljudi s većom ili manjom težinom, ali kolektivne odluke uključuju i kolektivnu moralnu odgovornost. Osuđivati samo jednoga ili više pojedinaca, znači zatvarati oči pred istinom da zločin ne bi mogao biti izvršen bez privole kolektiva. Jasno, članovi bilo kojeg kolektiva mogu postupati pod prisilom, i pitanje se odgovornosti beznadno zamrsuje. Kad je Londonska konferencija ljeti 1992. osudila Republiku Srbiju i Crnu Goru kao agresore i nametnula im sankcije, to je pogodilo najviše cio narod, a najmanje Miloševića i Bulatovića. Naprotiv, katkad su takvi potezi Vijeća UN ojačali osvajače kao primjerice Sadama u Iraku. Međunarodno pravo ili Povelja UN jest temelj svjetske civilizacije. A to uključuje i kolektivnu moralnu odgovornost, što se dalje prenosi i na manje organizacije. Zacijelo, moralne osude ne povlače za sobom kazneni postupak, ali mogu bitno utjecati na javno mnijenje i savjest ljudi.

Pravo i moral ne smiju se poistovjetiti. Kad vozač nehotice pregazi pješaka, on će biti kažnjen prema krivičnom zakoniku. No čovjek je moralno odgovoran samo za čine koji su izvršeni pri svijesti, slobodnom voljom. Iz moralnih načela

ne izlazi određeni pravni kodeks. Ali, obrnuto, smatrali bismo svaki ustav nemoralnim koji poriče osnovna etička načela. A takvi su svi oni ustavi ili društveni poreci koji ne jamče jednakost, slobodu i dostojanstvo svakog čovjeka, uz nužnu društvenu solidarnost.

Kad je Ivan Pavao II. na velebnom zboru u Zagrebu označio *pretjerani nacionalizam* kao uzrok bezumnom ratu na Balkanu, tad je takvo tumačenje uključivalo i moralni sud o nosiocima takvog nacionalizma. Svakako, svaki nacionalizam nije zločudan, a nikako to nije bio romantični pokret prošlog stoljeća, koji je narod suprotstavio feudalnom poretku s povlaštenom aristokracijom. Romantični nacionalizam jednog Herdera ili hrvatski preporod, počeo pod imenom ilirski, iskazivao je štovanje za druge narode, a osobito za osobnu slobodu i dostojanstvo. No *pretjerani nacionalizam* diže svoju naciju iznad drugih naroda gajeći osvajačke težnje i podčinjavajući individuuma svojoj državi ili ciljevima. Pretjerani ili još označivani agresivni nacionalizam, manifestirajući se u našem stoljeću kao talijanski fašizam, nacionalsocijalizam Hitlera i Miloševića, počinjao je najveće strahote pa je moralna dužnost oduprijeti se tom zlu. Zacijelo, obrana ne smije zapasti u sličan, čak i blaži 'pretjerani nacionalizam', nego mora zastupati dosljedno humana načela, koja su i temelj istinske demokracije i međunarodnog prava. Takvom dosljednošću mogu se žrtve agresije s više težine pozivati na međunarodnu solidarnost i kršćansku sućut. Nemoralna je teza da bi primjerice Hrvat kao pripadnik napadnutog naroda smio zlostavljati Srbina koji nije u vojnom pohodu.

Zlo se sa zlim ne miri. Apsurdno je prizivati pomirbu boljševika i fašista; i jedni i drugi pripadaju groblju povijesti. Opraštati je moralni imperativ, ali zahtijeva da se prestupnik odrekao zločinačke ideologije i djela.

Pri prosudbi moralnog čina nije dovoljna samo emotivna dispozicija, nego se moraju shvatiti i okolnosti. A presudno je shvaćanje društvenih uvjetovanosti kad se odlučujemo na nešto u složenom povijesnom sklopu ili na ugroženom tlu. Pojedincu je katkad teško razumjeti što se oko njega događa i kakve ga to sile vuku. U jednom svojem govoru Ivan Pavao II. je istakao da je uz vjeru najvažnija znanost. Taj univerzalni pothvat ljudske inteligencije daje istine na koje se čovjek može osloniti u nedoumicama. Zacijelo, znanost ne raspolaze apsolutnim istinama, i njezine se spoznaje mijenjaju u tijeku istraživanja. No, kad bismo i to napustili, gdje da nađemo kompas u nevremenu? I vjera i znanost imaju isto moralno korijenje pa se i etika mora graditi jednako na ljubavi i razumu. U strogom smislu, ne mogu se emotivno i racionalno odvojiti. Pun ljudski čin, a takvi su uvijek moralne odluke, sadrži obje komponente ljudskog duha.

U svijetu ima mnogo različitih religija, socijalnih sistema, načina života, svjetonazora, kultura, a to bogatstvo raznolikosti samo su fanatici nastojali zbiti u jedan kalup. Kako su ti pokušaji uzaludni i čak zločinački, očitovale se u slomu boljševizma. No znači li pristanak uz tu diverznost da odustajemo od zajedničkih

načela? Nipošto! Ujedinjene nacije, točnije države, prihvatile su povelju koja regulira odnose među državama i jamči ljudska prava. Žalibože, ta Povelja UN ostaje uspavana ljepotica koju bude velesile kad im se to prohtije, zanemarujući najčešće obveze prema malim narodima, kao što se to zbiva sada za velikosrpske najezde. Međunarodno pravo nije dovoljno, nije naprosto uvijek učinkovito. Uz političke norme mora čovječanstvo održavati i živu savjest koja izvire iz univerzalnih moralnih načela. Rasplamsavanje te svete vatre nije samo posao vjere i znanosti, nego i književnosti i sve umjetnosti. U suvremenoj zbrci uvjerenja, pohoti za reklamiranim robama, najezdi anakroničnih osvajača, vladavini đavolskog trojstva: vlastohleplja, taštine i gramzivosti, jesmo li se uzalud zanosili humanizmom osnovanim na znanosti, umjetnosti i kršćanskoj sućuti? Ako se savjest čovječanstva ne digne na ruku sudbinu, ova će se civilizacija sama uništiti u vulgarnom materijalizmu, sljepilu vlasti i ratovima.